

„RITRAR PARLANDO IL BEL”
Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére

Szerkesztette
SZEGEDI ESZTER FALVAY DÁVID

A szerkesztésben közreműködött
ERTL PÉTER

L'Harmattan
Budapest, 2011

TAKÁCS JÓZSEF

HOGYAN LEPLEZŐDIK LE A HATALOM
DICSÉRETE, AVAGY ANTONIO
LOSCHI LEVELE A FIRENZEIEKHEZ

Vannak szövegek, melyeket nem teljességében őriz meg egy közösség emlékezete, hanem csak reprezentatív részletében, mint mondjuk mi a *Himnuszunk* első versszakát. Az olaszok számára – az iskolai szöveggyűjtemények tanúsága szerint – hasonlóképpen rögzülhet Coluccio Salutati híres invektívája a firenzei szabadság védelmében, Antonio Loschi ellen. Salutati a város első humanista kancellárja, ő nyitja azt a sort, melybe Leonardo Bruni és Poggio Bracciolini is tartozik, de az ő tevékenységéhez (az 1396-ban Manuél Khrüszolóraszhoz intézett leveléhez) szokás kötni az itáliai humanizmus korszakának szimbolikus kezdetét is. A mai olvasó számára Salutati szövege a történelmi kontextustól független, általános értelemmel bír, így fölülelemelkedik a „Dux”, Gian Galeazzo Visconti jelentette politikai-katonai fenyegetettség aktualitásán, és a firenzei polgárok szabadságvágyát örökíti meg. A kor humanistái, a Petrarca által kijelölt úton haladva nem csak Cicero körmondatainak használatát sajátították el, hanem a retorika, az *ars dictandi* teljes fegyvertárával vívták szellemi csatáikat a politika területén is. Nyilván tévedne a mai értelmező, ha csak azt látná Salutati szép szavaiban, amit sugallni akarnak: a tökéletes firenzei állapotokat, a Várost, mint megújult Athént, egyben Róma örökösét, a polgárok törvény előtti teljes egyenlőségét, a köztársasági eszme fényes diadalát. De tévedne az is, aki lebecsülné a szavak erejét és hitelét. Másfelől közelítve meg a kérdést, azt is mondhatnánk, hogy a trecento végi levélváltásban az emberiség régi dilemmája fogalmazódik meg: hogyan jobb élni? Kiszolgáltatva a mások érdekeit is képviselő sza-

Ezúton mondok köszönetet az értékes segítségért, melyet Madas Edit, Ács Pál, Armando Nuzzo és Ertl Péter nyújtott.

bályoknak, állandó viták és megegyezések nyúgével, ám demokráciában, vagy élvezve azt az erőteret, amelynek központjában már mindent megoldottak, de szuverenitás nélkül, vagyis autokráciában? Loschi és Salutati koruknak kiemelkedően fontos tudós-politikusai, levélváltásuk modern párhuzama Gentile és Croce 1925-ös manifesztumai lehetnének (melyeket Nagy Józsefnek köszönhetően a *Magyar Filozófiai Szemlét* forgató magyar olvasók is ismerhetnek).¹

Eugenio Garin, aki a *Prosatori latini del Quattrocento* című antológiájában újra közreadta a Salutati-invektívát, ennek értelmezésében szembe száll azzal az általánosan elterjedt nézettel, mely a retorikai teljesítményt tartalmatlannak vélte: „[...] a *litterae* rettentően fontos dolog, és súlyos felelősség egy-egy terminus jó használata, itt nincs helye a lazaságnak” – írja.² A főként német történészek (Alfred von Martin, Ernst Walsler) munkáira támaszkodó Antal Frigyes nagy sikerű, számtalan nyelvre lefordított kézikönyvében³ erős fenntartással ír Salutatiról. Érdemes idézni egyik jegyzetét:

Salutati egy vitáiratában, melyet a humanista Antonio Loschi ellen szerkesztett [...] Firenzét a zsarnoki kormányzat vádjával szemben védte oly módon, hogy ugyanezzel vádolta a Viscontiakat. A zsarnok teóriája – mely minden korabeli írónál megtalálható, csak az érvelés változik – használatos volt az egyházban, sőt maguknál a „zsarnokoknál” is: a burzsoá comune mint a realista politika fegyverét forgatta ellenségeivel szemben. Salutatinak a zsarnokságról vallott nézetei ezenkívül a firenzei politikai viszonyokkal együtt változtak. Amikor Firenze a Curiával háborúzott, és Salutati a legdemokratikusabb nézeteit hangoztatta, azt állította, hogy minden kormányzat zsarnoki, csak a köztársaság nem az. A *De Tyrannó*ban, melyet negyed századdal később írt, mikor már a reakció volt hatalmon Firenzében, Salutati már sokkal konzervatívabbnak mutatkozott.⁴

Az osztályharcos terminológia Antal ideologikus olvasatáról árulkodik, és újabb kérdéseket vet fel: az 1397–1399 körül írt Loschi-invektíva idején

¹ Nagy József, Gentile és Croce kiáltványa. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2004/4. 525–528.

² *Prosatori latini del Quattrocento*, a cura di Eugenio Garin, Milano–Napoli, Ricciardi, 1952, xiv. Ahol nem hivatkozom magyar kiadásra, ott az olasz és latin nyelvű szövegek fordításai tőlem származnak.

³ Frederick Antal, *Florentine Painting and its Social Background*, London, Paul, 1948. Magyarul: Antal Frigyes, *A firenzei festészet és társadalmi háttere*, ford. Falvy Mihály, Budapest, Gondolat, 1986.

⁴ Antal, *A firenzei festészet és társadalmi háttere*, 73. 63. jegyzet.

összemosható-e a zsarnokság szempontjából Milánó és Firenze? Miféle „reakció” van hatalmon Firenzében az 1403. szeptember 11-re datált Salutati-válasz és a három évvel korábbi, a zsarnokságról szóló traktátus megírásának idején?

Garin ugyan nem tesz róla említést, de az *Invectiva Lini Colucii Salutati Reipublicae Florentinae a secretis in Antonium Luscum Vicentinum de eadem republica male sententientem codex ineditus* megjelenését⁵ követően az *Antologia* 23. kötetében közölt ismertetés szerzője, „s. c.” [Sebastiano Ciampi], a vitázó feleknek úgy ad igazat, hogy értelmezése szerint Loschi arról a szabadságról írt, amely *de facto* működött, és nem csak a firenzeiben, hanem általában a köztársaságokban, Salutati pedig panegyricust írt arról a szabadságról, amelynek lennie kellett volna.⁶ Még a művelt olvasó sem ismeri persze ezeket a részleteket, nyilván nem járatos a Salutati-filológiában sem,⁷ az olvasatokba, valamilyen kifürkészhetetlen módon, mégis átszűrődnek ezek az interpretációk.

Az iskolában pallérozott olasz emberfőkben Salutati invektívája (illetve az antológiákban szereplő részlete) az ideális városállam, a humanista Firenze himnuszaként rögzült.

Kérdés persze, hogy mit is írt Antonio Loschi, hátha mégis neki van igazja? Az eredeti levél elveszett, az utókor azt a szöveget ismeri, amelyet Salutati idéz, hogy pontról pontra megválaszolhassa. Bizonyosra vehetjük, hogy az idézés pontos, ám aligha teljes, legalábbis a bevezető és a lezáró mondatok hiányozhatnak. Lássuk tehát, ami van:

Illucebitne unquam dies, perditissimi cives, vastatores patriae et quietis Italiae turbatores, quo dignam vestris sceleribus poenam meritumque supplicium consequamini? Dabiture aliquando vestrae cuiuspiam calamitatis insignis exemplo, sic vestri similes deterreri, et sic in aerumnis vestris suum

Hát sohasem virrad föl az a nap, elvetemült polgárok, a haza elveszejtői és Itália békéjének megzavarói, amikor vétkeitekért méltó megtorlást és jogos büntetést nyertek? Megadatik végre, hogy a rátok zúduló nyomorúság példája a hozzátok hasonlókat elrettentse, és arra indítsa, hogy saját romlásukat

⁵ Ed. Domenico Moreni, Florentiae, typis Magherianis, 1826.

⁶ [Sebastiano Ciampi], *Invectiva Lini Colucii Salutati Reipublicae Florentinae* [...], 149. *Antologia*, 1826/23, 147–150.

⁷ A morális megközelítéshez remek adalék Armando Nuzzo nemrég megjelent kiváló tanulmánya: *Fra retorica e verità. Una riflessione sullo stile epistolare di Salutati*. In *Le strade di Ercole. Itinerari umanistici e altri percorsi*, a cura di Luca Carlo Rossi, Firenze, SISMEL, 2010, 211–225.

formidare discrimen, ut calamitas illa videatur non solum iusta in ultione, sed etiam utilis in exemplo? Eruntne ullo tempore sic vestra detecta atque delusa praestigia, in quibus omne vestrum praesidium collocatum est, ut oculatae ceterae gentes appareant, vos, ut estis, vanissimi et caecutientissimi videamini?

Videbimus, ecce videbimus illam vestram in defendenda quadam foedissima libertate, vel potius crudelissima tyrannide, constantiam, fortitudinemque romanam; hoc enim nomine superbire soletis, et vos genus praedicare romanum. Quod quam impudenter faciatis alio dicendum erit loco.

Videbimus, inquam, illam inanem atque ventosam iactantiam⁸ et insolentiam florentinam, et quam virtuti verae respondeat a vobis praeter ceteros mortales usurpata laudatio cognoscemus.

Non possunt amplius homines sine stomacho vestrum nomen audire, non potest pati Italia eos incolumes videre qui, cum eam cladibus multis affligerint, ad extremum suffocare turpissi-

lássák a tiétekben, hogy e nyomorúság ne csak mint bosszú tűnjék jogosnak, hanem példaként is hasznos legyen? Eljön végre az az idő, amikor szemfényvesztések lelepleződnek és megszégyenül, hiszen minden erőtök a szemfényvesztésben rejlik, és végre a többiek lesznek a bölcsek, ti pedig, amik valójában vagytok: végtelenül üresek és vakok?

Látni fogjuk, íme, látni fogjuk, mi-
ben is áll szilárd és erős rómaiságotok, mellyel valamiféle hitvány szabadságot, vagy inkább kegyetlen zsarnokságot védelmeztek; e névvel szoktatok büszkélkedni és magatokat rómainak nevezni. Hogy ezt mily arcátlanul művelitek, arról más helyütt lesz szó.

Látni fogjuk, mondom, ezt az üres és felfuvalkodott firenzei dicsékvész és önhittséget, és megtudjuk, hogy mennyiben felel meg az igazi értékeknek az a dicséret, mellyel minden halandót felülmúlva elhalmozzátok magatokat.

Az emberek már a neveteket sem tudják hányinger nélkül hallani; Itália nem tűrheti el büntetlenül azokat, akik oly sok nyomorúsággal sújtották és gyalázatos szolgálással fojtogatták;

⁸ Vö. Seneca, *De beneficiis*, II, 11, 6: „detrahenda est inanis iactatio”. A senecai kifejezés többször előfordul Petrarccánál is: *De viris illustribus*, Fabius Maximus, 34: „Minutius errorem suum et inanem iactantiam secum volvens”; *Rerum memorandarum libri*, IV, 22, 1: „superbiam et inanem iactantiam”; *De otio religioso*, II, 5, 10: „ad luxum et inanem iactantiam divitiarum”; *Secretum*, I. (ed. Enrico Fenzi, Milano, Mursia, 1992, 104): „non ad ventosum vulgi plausum et inanem iactantiam traduxisses” (a „ventosus” és az „inanis” jelzők együttes jelenléte miatt különösen figyelemre méltó!); *Liber sine nomine*, 4, 27: „domitarum gentium inanem iactantiam egre fero”; *Invective contra medicum*, IV, 252: „tollite inanem iactantiam”; *De remediis utriusque fortune*, I, 21, 22: „[convertitis] domicilium ac vestitum ad pompam inanemque iactantiam”. Az észrevételért Ertl Péternek tartozom köszönettel.

ma servitute conati sunt; non potest denique vos ferre diutius divina Iustitia. Quomodo igitur stare possint non video, contra quos omnium fere hominum vota ac studia accensa sunt; quos vexata per vos et ad servitutum vocata Italia detestatur in quos denique tantis flagitiis irritata ira caelestis armatur. Haec, mihi credite, scelerati, contra vos militat; haec nocentissimum sanguinem vestrum sinit; haec extremam ruinam insidiosissimae et flagitiosissimae gentis exposcit, atque ideo tantam hanc furiam mentibus vestris iniecit, ut de excidio Sacrosanctae Matris Ecclesiae, de mutatione Romani Imperii, de ruina gloriosissimi Ducis, perniciosa consilia tractaretis. Quid enim aliud cogitandum est, nisi divinum numen, iam iam sceleribus vestris infensum, vos obcaecatos in tantam insaniam impulisse, ut odia et arma illa contra vos excitaret, quorum viribus non solum non possetis resistere, sed nec etiam ferre fulgorem?

Atque, ut omittam ceteros vestros inimicos, quibus nihil videtur anti-quius quam ut aliquando de cruento illo superbiae scopulo corruatis, ecce contra perfidiam vestram venit his armis et copiis hisque armorum ducibus instructus exercitus, ut maiori multo potentia quam vestra sit, ea qua tamen adeo superbitis ut arrogantia vestra tollerari vix possit, extimescendus esse videatur. Venitque non tam avido eo missus, quam desideratus atque expectatus a vestris, vestris, inquam, si ita sunt appellandi quorum cum in fortunas et corpora crudele et avarum habeatis

végül az isteni igazságszolgáltatás sem tud tovább elviselni titeket. Nem látom be tehát, hogyan állhatnak meg azok, akik ellen minden ember szívvel-lélekkel lázong; akiket az általatok meggyötört és szolgálással fenyegetett Itália elátkoz, és akik ellen végül az oly sok gaztett által kiváltott égi harag fog fegyvert. Higgyétek el nekem, ti elvetemültek, ez fog harcolni ellene-tek; ez szomjazza a végtelenül bűnös véretek; ez kívánja a szerfelett álnok és gyalázatos népetek végső romlását; ezért töltötte el oly nagy haraggal elméteket, hogy ártalmas tervet agyaljatok ki az Anyaszentegyház elpusztítására, a Római Birodalom felszámolására, a dicsőséges herceg romlására. Mi másra gondolhatnánk, ha nem arra, hogy az isteni erő, melyet felbőszített elvetemültségetek, indított benneteket ily elvakult örültségre, hogy magatokra zúdítsatok haragot és fegyvert, amelyeknek nemhogy az erejét nem tudjátok feltartóztatni, de még a villámát sem bírjátok elviselni.

És hogy összes ellenségeket ne is említsem, akiknek mi sem látszik fontosabbnak, mint hogy gögösségetek véres sziklája leomoljon, ime, itt jön csalárdságtokkal szemben ezekkel a fegyverekkel, ezekkel a katonákkal és az őket irányítókkal felszerelt sereg, mely sokkal nagyobb erőt képvisel, mint a tietek, melyre oly büszkék vagytok, hogy pökhendiségeket már elviselni sem lehet, s meg fogtok retteni tőle. Itt jön [a sereg], nem is csak küldetésük hajtja őket, hanem a tieitek mohó kívánsága és vágya, ha tieteknek lehet nevezni azokat, akiknek javait és testét

imperium, nihil minus quam animos possidetis. Sperant equidem hoc uno assertore suae libertatis exercitu, vobis in servitutem prolapsis, dignitatem pristinam, quam sibi per vos ereptam lugent, tandem esse recuperaturos. Itaque arma haec omnes hi populi, quos sub acerbissima tyrannide suffocatis, expectant, ut cum tempus occasionemque perspexerint, excutiant iugum illud servitutis, quo manente nihil ipsis potest esse iucundum. Etenim quid delectabile videri potest miserrime servienti, cui speciosae aplaeque fortunae quae magnam afferre solent voluptatem, aut summo dolori ablate aut, ne eripiantur, aeterno metui sint oportet? Quid uxore, quid liberis dulcius? Quam tamen ex his sentire dulcedinem potest is, qui se videt nuptias ad alterius petulantiam comparasse, liberos ad alienam libidinem procreasse? Patria vero, quae unicuique debet esse iucunda, infinitam affert tristitiam atque maerorem in servitute conspecta, ubi non solum non auditur ulla vox libera, sed nec etiam ulli sunt liberi cogitatus. Haec quidem cum ab uno pati sit miserum, miserius est a multis, miserimum vero ab his quorum avaritia, libido, crudelitas, post hominum memoriam tyrannorum omium malitiam excessere. Ergo hi quos hac tam infausta vitae conditione sub iugo intolerabilis servitutis opprimitis omnes in speculis sunt, observant praestolanturque oportunitatem qua sese in libertatem asserere possint, quibus quantam spem praestiterit huius adventus exercitus, difficile dictu est. Affecti enim sunt inaestimabili atque incredibili ala-

kegyetlen és irgalmatlan hatalmatokban tartjátok, de lelküket egyáltalán nem birtokolhatjátok. Ők abban reménykednek, hogy ez a hadsereg az ő szabadságuk védelmezője, titeket szolgásgorba taszítva nekik végre visszahagyja korábbi, elsíratott méltóságukat, melytől ti fosztottátok meg őket. Mindezen népek, melyeket kegyetlen zsarnoksággal fojtogattok, olyannyira várják e sereget, hogy amint elérkezettnek látják az időt és az alkalmat, lerázzák a szolgaság igáját, mely alatt semmi örömük nem lehetett. Csakugyan, mi öröme lehet annak, aki nyomorúságosan szolgál, akitől csodálatos és bőséges vagyónát, mely nagy gyönyörűség forrása volt, vagy fájdalmasan elragadják, vagy örökösen rettegnie kell, nehogy elragadják? Mi boldogítóbb a hitvesnél és a gyermeknél? Ám mégis miféle boldogságot érezhet az, akinek a házasságát mások akarata rendezi el, akinek a gyermeke mások kénye-kedve szerint születik? A szolgaságba taszított haza, melynek mindenki számára örömet kellene jelentenie, valójában végtelen szomorúság és fájdalom hordozója, amelyben nem csak egyetlen szabad szó nem hallatszik, de egyetlen szabad gondolat sincs. Az is keserves dolog, ha egyvalakitől kell mindezt elszenvedni, keservesebb, ha sokaktól; a legkeservesebb pedig ezektől, akiknek a kapzsisága, önkénye és kegyetlensége emberemlékezet óta minden zsarnokét fölülmúl. Mindezek tehát, akiket az elviselhetetlen szolgaság igájába hajtva szégyenteljes életkörülmények között elnyomtok, résen vannak, figyelnek és lesik a megfelelő pillanatot,

critate, seseque iam pedes posuisse in possessionem desperatae quondam libertatis existimant...⁹

hogy visszanyerjék szabadságukat, úgyhogy ki se lehet mondani, mekkora reményt kelt bennük ennek a seregnak az érkezése. Felbecsülhetetlen és hihetetlen öröm tölti el őket, és már azt hiszik, hogy lábukat betették a korábban nem remélt szabadság földjére...

Loschi szövegének stilisztikai-retorikai érdemei nyilvánvalóak. Volt kitől tanulnia: tizennyolc évesen került Firenzébe, 1386 táján, és kapcsolatba lépett Coluccio mesterrel, aki már egy évtizede Firenze kancellárja volt. A firenzeiek ellen írt invektívájának nem ismerjük a pontos keletkezési idejét – a szakirodalomban 1396-tól 1399-ig szerepelnek javaslatok –, feltételezhetjük azonban, hogy a Viscontiak szolgálatának kezdő dátumával, 1398-cal hozható összefüggésbe, tehát kiforrott személyiség műve. Cicero nem csak retorikai modellként van jelen ebben a levélben: a *perditissimi cives* szöösszetétel is az antik példaképtől származik,¹⁰ aki a nincstelen és ezért erkölcsi tartásukat veszített rómaiakat nevezte így.

Loschi szerint ezek a firenzeiek: „elvetemült polgárok”, a haza elvesztői és Itália békéjének megrontói. Kétségtelen, hogy Firenze ellenállt Gian Galeazzo Visconti expanziós törekvéseinek, ha tehát a Duca di Milanót a „hazával”, illetve „Itáliával” azonosítjuk (az idézőjel arra utal, hogy ebben a korban, természetesen, nem léteznek ezek a politikai fogalmak), a vád jogos. Végigfutva Loschi szövegén alig találunk ennél konkrétabb vádakot. Nem tudjuk meg, miben áll a firenzeiek „szemfényvesztése”; a római eredet cáfolatát későbbre ígéri; azt állítja, részletezés nélkül, hogy a firenzeiek felfuvalkodtak és önhittek; ők azok, akik „oly sok nyomorúsággal sújtották és gyalázatos szolgálattal fojtogatták” Itáliát; Isten azért borította el elméjüket, hogy ártalmas tervet agyaljanak ki az Anyaszentegyház elpusztítására, a Római Birodalom felszámolására. A meggyőzés végső eszköze következik: a milánóiak serege, amely sokkal erősebb, mint a firenzeieké. Loschi próféciaja szerint ezt a sereget várják „ők”, akiket a „ti”, a bűnösök fosztottak meg a szabadságuktól. A „ti” könnyebben

⁹ A latin szöveg forrása: *Prosatori latini del Quattrocento*, 8, 14, 20, 22, 28–30.

¹⁰ Vö. Cicero, *Pro Sulla*, 1: „improbi ac perditii cives”; 34: „exercitus perditorum civium”; *Philippicae*, V, 32: „Hoc vero bellum non est ex dissensione partium, sed ex nefaria spe perditissimorum civium excitatum [...]” stb.

azonosítható: nyilvánvalóan a firenzei városállam vezetésére vonatkozik, akik a „toszkán népeket” szövetségeseknek tartják, és önállóságukat egyrészt a pápai állammal szemben, másrészt a Német-római Birodalommal szemben határozzák meg a XIV. század végén. A Firenzével szövetséges, azaz meghódított városok vezetése a város érdekeinek megfelelően, de – történelmi ismereteim szerint – nem önkényesen folyt, hanem a Firenzében is érvényes törvények, rendeletek szerint. A Birodalom ekkoriban nem játszott lényeges szerepet ezen a területen, „kinyújtott keze” azonban éppen Milánó volt, Gian Galeazzo Visconti a „Milánó Hercege” címet Venecel királytól kapta 1395-ben. Az „ők” már kevésbé specifikálható, retorikai fordulatként mindenki lehet, aki a „ti” vezetése alatt áll (ma úgy mondhatná Loschi, hogy *az emberek*): „Mindezek tehát, akiket az elviselhetetlen szolgaság igájába hajtva szegényteljes életkörülmények között elnyomtok, résen vannak, figyelnek és lesik a megfelelő pillanatot, hogy visszanyerjék szabadságukat” – véli. A forrásokból mindenesetre más kép rajzolódik ki, ahogyan a gondolat szabadságának kétségbevonása is olyan gesztusnak tűnik, mely csak a Visconti-uralom tapasztalatából következhet. Van azonban egy utalás a családalapítási körülményekre, a polgárok korlátozására, „akiknek házasságát mások akarata rendezi el, akinek a gyermeke mások kénye-kedve szerint születik”. Loschi alighanem azokra a szabályokra utalhat, amelyekkel Firenze a hozomány intézményén keresztül kívánta irányítani a házasságkötéseket.¹¹ Bár csak későbbi évtizedekből maradtak fenn dokumentumok, de valószínűleg már a trecento végén is érvényben lehettek a rendeletek. Feltételezhetjük viszont, hogy ha valóban súlyos jogsértésről lett volna szó, a kitűnő milánói rétor nagyobb súlyt adott volna ennek az érvelésében.

Loschi válogatott sértésekkel illeti a firenzeieket, ezek között a *scelerati* különböző formái tűnnek föl (*consceleratus*, vagyis „bűnös”, „gonosz”, „elvetemült”), ezek ismételt használata az *accusatio* ismert retorikai eszköze. Az invektíva nem törvényszéki beszéd, ám nem nélkülözheti az *argumentatiót*, márpedig, mint látjuk, ennek hiánya Loschi szövegében nyilvánvaló, Salutati is ezzel kezdi válaszát. A két szerző szövege közötti minőségi különbség stilisztikailag is érzékelhető: míg a firenzeiek megsemmisítését célzó jelzők puffogatása monotonná teszi Loschi invektíváját, addig Salutati érvelése tartalmas, így válik elfogadhatóvá Firenze

¹¹ Az erre vonatkozó kutatásokról vö. Anthony Molho, *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1994.

HOGYAN LEPLEZŐDIK LE A HATALOM DICSÉRETE

dicsérete. Végül is, Firenze az emberi méltóságot hirdető humanizmus városa, a reneszánsz művészet szülőhelye, Milánó pedig monumentális dómjával is a reprezentációt, a mások fölé kerekedés szándékát hirdető erő. Nem baj, ha az antológiákban továbbra is Salutati szövegével fogunk találkozni.